

UOT 821.512.162

Aleksandr MAKOVELSKI
Akademik

SÖZÜN GÜCÜ VƏ BƏDİİ YARADICILIQ BARƏDƏ NİZAMİNİN FİKİRLƏRİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", hikmətamiz kəlamlar, sözün gücü, azad fikir

Keywords: Nizami Ganjavi, "Khamsa", wise words, the power of speech, freedom of thought.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамса», мудрые слова, сила слова, свобода мысли.

Nizami özünün «Sirlər xəzinəsi» adlı ilk poemasında «Sözün gücü haqqında bəhs»ə xüsusi bölmə ayırmışdır (Sirlər xəzinəsi, 441).

Söz «fikrən ilkin, amma hesabla sonuncudur» (Sirlər xəzinəsi, 450). O «göy qübbəsindən tərəvətli və yaranmasına görə qədimdir» (Sirlər xəzinəsi, 457)¹. Biz sözlə yaşayırıq və «onda biz ölürük» (yəni, biz onu dəlicəsinə sevirik) (Sirlər xəzinəsi, 455).

Dünyada sözdən güclü, qüvvətli və hörmətli heç nə yoxdur.

«Sözdən daha hörmətli yerdə oturan heç nə yoxdur. Bu sağlığın hakimiyyəti yalnız sözə və sözə məxsusdur» (Sirlər xəzinəsi, 466).

Nizami sözə ciddi yanaşma tələb edir və fikrin ifadə formasına diqqət etməyi məsləhət edir. Sözü qəlibə salmaq, ifadə tərzində çox çalışmaq lazımdır.

«Düşünmədən söylənilən ifadə, hədəfə dəyməz» (Şərəfnamə, 238). «Çünki fikrə canlı və iti ürək gərəkdir, küt qılıncdan çapma gözləmə. Sözlər o adamdan asanlıqla tökülür ki, onun mənasız şeirləri var. Amma mädəndən cəvahirat çıxaran, lazımı sözü çətin tapır» (İqbalnamə, 321-326).

Yalnız dərin inamın ifadəsi olan sözün dəyəri olar və yalnız səmimi qəlbədən gələn söz insanlara təsir edir.

«Fikirdən doğulmayan söz, nə yazılmağa, nə deyilməyə yaramaz» (Xosrov və Şirin, 135). «Ürəkdən gələn söz, həmişə ürəklərə yol tapar» (Şərəfnamə, 62).

Nizami çox söz söyləməyə qarşıdır. Danışarkən «qızılgülün açılması kimi» qısa danış, dili sarınmış süsən kimi olma» (Xosrov və Şirin, 135). «Sözün çoxdur, onları azalt, birdən yüz eləmə, yüzdən bir eylə!» Su həddini keçən zaman, nəhayət, çoxluğundan daşqına gətirib çıxarar. Bədəndə qan adi haldan çox olarsa, neştərlə cəzalanar. Sözü az söylə ki, işə yarasın, yoxsa adi sözlərdən çoxlu pislik də ortaya çıxar. Baxmayaraq ki, çox danışmaq sənə asan gəlir, «çox danışma!» sözü - ağır təhqirdir (Xosrov və Şirin, 136).

Çox danışmaq tək cəza iş üçün deyil, həm də ifadənin aydınlığı üçün zərərliyə.

«Əgər hər kəs öz sözlərini həddən artıq ətraflı izah etməyə çalışarsa, dinləyici onu başa düşməz» (İskəndərnamə, 141).

Sözün mahiyyəti böyükdür, amma söz o zaman yüksək və müsbət dəyəərə malik olar ki, o, lazım olan zaman, yerində söylənsin. «Sözü vaxtında söyləmək lazımdır, yoxsa nar kolu kimi vaxtsız bar verməz. Əgər xoruz vaxtsız banlarsa, onun başı da vaxtından əvvəl kəsilər» (İskəndərnamə, 141 və 238).

Elə hadisə olur ki, o zaman susmaq - cinayətdir. «Həyatın çətin vəziyyətlərində susan qoca, cinayət törədir» (İskəndərnamə, 173). Amma elə hadisələr də var ki, susmaq daha yaxşıdır. Düşünmədən söylənilən söhbət, onu söyləyənin ölümünə səbəb ola bilər.

¹ Müq.: Xristian təlimi: "Əvvəl söz olmuşdur". Yəhudi təlimi: "Dünya «on feillə» yaranmışdır" (Bibliyaya görə, dünya Allahın 10 dəfə «01» deməyi ilə yaranmışdır).

«Başını xilas etmək istəyirsən, dilini saxla. Hansı yaxşıdır: quru dil (susmaq) və ya yaş boğaz (coşa-coşa kiminsə sözün çatdırmaq?) (İskəndərnamə, 141) «Dilini dinc saxla. Sözü öz vaxtında söylərlər. Dil damağa yaxın olsa, yaxşıdır» (İskəndərnamə, 141).

«Dilinə gələn nə varsa, demək lazım deyil!» (Xosrov və Şirin, 262, №2114)¹. Söhbətlər insanlar arasında nifaq sala bilər. «Söz birləşmələri iti qılıncın ucları kimidir: bir qapı - barışığa, digəri - nifaqa» (İskəndərnamə, 285).

Ağıllı adam boşboğazlıq etməz və çox danışmaz. Yarıya kimi dolu gil dolça səs salar, amma dolarsa, susar. «Əgər biliklə dolmusansa - sus! Dilini at və tamamilə qulaq as». (Xosrov və Şirin, №2218-2219).

Elə susma var ki, sözdən daha təsirlidir. «Danışmamağın təsiri budur ki, sözsüzlükdən ibarətdir» (Sirlər Xəzinəsi, 209). Söhbət nəzakətlə, nəvazişkar və güləruz olmalıdır. «Bacardığın qədər güləruz ol ki, dinləyən də güləruz olmağa çalışsın. Yumşaq söz - ağıllıq əlamətidir, kobudluq nümayişi - ağılsızlıqlara məxsusdur» (İqbalnamə, №3997).

Nizami yaltaqlıq barəsində deyir ki, «yaltaqlıq daşı yumşaldar» (İskəndərnamə, 285).

Həmişə həqiqəti söyləmək gərəkdir. İnsanın kişiliyi öz əksini həqiqəti söyləməsində büruzə verir. «Mən həqiqəti söyləyəcəyəm, belə ki, kişilik həqiqətdən ibarətdir» (Xosrov və Şirin, 505, №4262).

Nizami insanları yalan və şər söyləməkdən uzaq olmağa çağırır. Yalan alçaldıcıdır.

«Yalan söyləməkdən sözün dəyəri düşər. Kim düzgündür, ona daha çox hörmət var» (Xosrov və Şirin, 137).

Şər insana sağalmaz yara vurur, onun ziyanı itin qapmasından çoxdur.

«Kimi qorxulu it dişlərsə, məlhəm olduğu üçün heç nədən qorxmasın. Amma insanı sözlə yaralasa, min cür məlhəm ona əlac ola bilməz» (Leyli və Məcnun, 162).

Söhbət zamanı Nizami insanı yüngül düşüncədən uzaq olmağa, hər sözü ölçüb-biçməyə dəvət edir «Hər hansı sözü az söyləmək - yaxşıdır... Az danış, mirvari kimi sözlər söylə ki, bu az olanınla dünya dolsun. Mirvari kimi sözlə öyünmək olar. O kərpic bərkdir ki, onunla ilə bərk vurmaq olar» (Leyli və Məcnun, 64). «Sözü məqamında söylə, bunun nəticəsində, onu yenidən danışarkən, sən yaxşı ad-san qazanacaqsan. Öz sözlərini düşmənlərinin gözü ilə qiymətləndir, çünki bunun nəticəsində sən nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu ayıra bilərsən» (Xosrov və Şirin, 378).

Söhbət edərkən «sözləri ağıllı işlətmək» lazımdır: sözü qızıl kimi əvvəl çəkmək, daha sonra, işlətmək gərəkdir (Xosrov və Şirin, 279, №2299). «Danışarkən müsahibinlə sərbəst olma ki, sonra üzr istəməyəsən» (Leyli və Məcnun, 293).

Boşboğazlıq heç zaman tərif edilməz, amma sirləri yayan zaman o daha zərərli olur.

Nizami bizi etibar olunan sirri müqəddəs şəkildə qorumağa dəvət edir.

«Heç kəsin qulağına elə bir sirr demə ki, söylənilməsindən kədərlənəsən (Leyli və Məcnun, 319). «Nə qədər ki, dostunun kimliyindən xəbər yoxdur, öz sirlərini ona boş yerə söyləmə» (Sirlər Xəzinəsi, №2045). Qorun ki, «sənin dilindən sirr quşu uçmasın» (Sirlər Xəzinəsi, №2062). «Dili bağlı insan şən görünər, yalnız vəhşi it dilini çıxarır. Dilini damağa sıxsan xeyir görərsən, qılınc öz qınında təriflənər (Sirlər Xəzinəsi, №2070-2071).

Sirri insanlara təkcə söyləmək deyil, həm də pıçıldamaq təhlükəlidir, çünki sonra onu hamı biləcək. Bu barədə Nizaminin Makedoniyalı İskəndərin dəlləklərə öz sirrini söyləməsi haqqında gözəl bir hekayəsi mövcuddur.

Ağıllıq bizə susmağın danışmaqdan hörmətli olmasını öyrədir. Sözlər təriflə bə-

¹ Müəllif Nizami poemalarından iqtibaslarda əsasən səhifələri, müəyyən hallarda isə daha artıq konkretlik üçün nömrə ilə göstərilən misraları nişan verir – **Redaktordan**.

zənsə də, hər halda, deməmək deməkdən daha yaxşıdır. Uzaqgörən bir qoca necə də gözəl demişdir: «Dil ətdən, qılınc dəmirdəndir». O adam özü haqqında qayğılanmır ki, ağzına nə gəlir, danışmır. Ancaq elə vəziyyətlər olur ki, həqiqətin tərifində olan susa bilmir».

«Əgər iş çox acınacaqlı bir nəticəyə gətirib çıxaracaqsa - susma! Çünki bu zaman susmaq - alçaqlıqdır» (Xosrov və Şirin, 248, №1980).

Nizaminin yaşadığı cəmiyyətdə ictimai vəziyyət belə idi ki, həqiqəti söyləmək təhlükəli, susmaq isə cinayət idi. Cəmiyyətdəki haqsızlıqları qəbul etməyən və onları cəsur şəkildə ifşa edən Nizami, ironik şəkildə nida edir:

«Nizami, susmağa çalış! Lazım olmayan şeyləri danışma! Sən, axı, yatmışlarla yaşayırsan, sus! Yat və qulaqlarını pambıqla bağla! Bu cəvahirdən (damağ) öyrən: o, qırmızı ilə qırmızıdır, sarı ilə sarı (İskəndərnamə, 169). Vəziyyətə uyğunlaşmağa və dilini dişlərinin arxasında saxlamağa öyrəş, bunu qəddar, kinli və qəmgin zəmanə tələb edir.

Bu zəmanə haqqında Nizami deyir: «İndi karlıq zamanıdır», «indi susmaq növbəsidir». Susmaq çox mühümdür, ona görə ki, «divar dalında çoxlu qulaq var». Hər tərəfdə təhlükə var, hər yanda satqınlıq, hər tərəfdə hər sözüne qulaq verən casus var. «Başların bədbaxtlığı dillərdədir» (Sirlər Xəzinəsi, №2072). «Sənin dilinlə başını kəsməklərindən» qorun. Özbaşnalıq və cinayət hakim olan bu zəmanədə, ehtiyatla danışmaq və yazmaq gərəkdir.

«Nə qədər ki, yazacaqsan - qələmi sakit tut; səndən yazarlar, dilini bağlı saxla; su kimi eşitdiyən nə varsa yu, güzgü kimi gördüyün heç nəyi danışma» (Sirlər Xəzinəsi, №2077-2078).

Nizami belə çətin ictimai şəraitdə bir çıxış yolu kimi fikirləri başqa cür ifadə etməyə ehtiyac olduğunu söyləyir: «Bir çox qiymətli fikirləri başqa sözlərlə demək gərəkdir» (İskəndərnamə, 141).

Nizami bədii yaradıcılıq haqqında öz fikirlərini ifadə edərkən, poetik əsərdən hər şeydən əvvəl ideyalılıq, məzmun mənalılığı, aktualıq, cəmiyyət üçün dəyərlilik, insanlığın xoşbəxtliyi və inkişafına xidmət tələb edir. Poeziya heç vaxt məzə və əyləncə olmamalıdır. Poeziyanın böyük və məsuliyyətli vəzifələri var. Poeziyanın məqsədi insanlara necə yaşamağı öyrətmək, insanlara işıqlı gələcəyə olan yolu göstərmək, insanları qəhrəmanlıq və qalibiyyətə ruhlandırmaqdır.

Buna uyğun olaraq Nizami poeziyanın ikitərəfli rolunu göstərir: ifşaedici (cəmiyyətdəki nöqsanlarla mübarizə) və müsbət (həyatın işıqlı tərəfləri və ictimai ideal). Poeziya qəddarlığı - şəri göstərməli və xeyri tərifləməlidir.

Poeziyanın bu ikitərəfli rolunu göstərməklə Nizami özü haqqında deyir: «Nizami - qatışıqdır... Onun yarısı - sancma, digər yarısı - baldır» (Xosrov və Şirin, 125).

Nizami bədii ədəbiyyatın vəzifələri məsələsinə toxunaraq, özünün ilk poeması olan «Sirlər xəzinəsi» əsərində söyləyir ki, poeziya xeyir və şəri əks etdirə bilən bir güzgü olmalıdı və cəmiyyətdəki nöqsanları sağaltmaq üçün mənəvi dəyərlərin bərpasına xidmət etməlidir.

Nizami yazıcıdan hər şeydən əvvəl düzgün olmağı, həqiqətin tərəfində durmağı tələb edir. O, kasıb olduqları üçün bir tikə çörəkdən ötrü tərifnamələr yazan şairlərin yerinə utanır. Belə dilənçi şairləri kəskin tənqid edir (Sirlər Xəzinəsi, 481).

Nizami nəslə yazmaqdan əvvəl, nəzmə üstünlük verir. Şairlər «Söz əmiri»dirlər (Sirlər Xəzinəsi, 511). Amma əsl şair olmaq üçün «söz əmiri» olmaqdan ötrü, Nizaminin fikrincə, şair əsas tələbləri yerinə yetirməlidir: birinci, haqqında danışmaq istədiyi məsələni yaxşı öyrənməlidir, təsvir etdiyi əşyanı, mövzunu dərinləndirən öyrənməlidir. İkinci, fəaliyyət özəlliyi, mövzunu inkişaf etdirmək orijinallığı, üçüncü, materialın bədii forması üzərində çoxlu çalışmaq tələb olunur.

Nizaminin özünün şahidlik etdiyi kimi, seçdiyi mövzunu dərin, düzgün və hər-tərəfli əks etdirmək üçün hansı səylər göstərdiyini öyrənirik. Onun seçdiyi poemaları yazmaqdan ötrü istifadə etdiyi materiallar müxtəlifliyi heyranedicidir. O, geniş fəlsəfi və elmi ədəbiyyatı - ərəb, fars, yəhudi, xristian (yunan, gürcü, erməni) mənbələrini öyrənir. Eyni şəkildə müasir bədii ədəbiyyatı və özünəqədərki başa düşdüyü dillərdə yazılmış ədəbiyyatı dərinləndirən öyrənir. Və nəhayət, şifahi xalq yaradıcılığını - Azərbaycan folklorunu geniş şəkildə tətbiq edir. Hər tərəfdən dəyərli bildiyi hər nə varsa tapır və beləliklə, poemaları qurmaq üçün müxtəlif materiallar toplayır. Onun poemalarının hər biri əsaslı fundament üzərində qurulmuşdur.

Yaradıcılığının özünəməxsusluğu və fikirlərinin müstəqil olması haqqında Nizami «Sirlər xəzinəsi» əsərində deyir: «Mən heç kəsdən heç nə götürməmişəm. Ürəyim nəyi «de» dedisə, mən onu dedim (Sirlər Xəzinəsi, 401).

Öz aqlının orijinallığı, kimdənsə asılı olmaması və məhsuldarlığını xarakterizə edərkən Nizami deyir: «Mənim aqlım Məryəm kimi, bakirədir və həmişə hamilədir» (İskəndərnamə, 58).

Nizami öz ilk poeması olan «Sirlər xəzinəsi» haqqında deyir ki, bu poema tam orijinal bir əsərdir, digər şairlər ondan istifadə etməyiblər və müəllif özü də onu heç kəsdən götürməyib: «Onun şəkərinə milçək qonmayıb, onun milçəyi də heç kəsin şəkərinə batmayıb» (Sirlər Xəzinəsi, 404-405). Öz ideyalarının orijinallığından danışan Nizami, sözdə yeni məna axtarmağın çətinliyini qeyd edir. «Mənim bakirə fikirlərimin libasları yoxdur. Onların əynində dizədək köynək var ki, buna görə də dizüstə oturublar» (Sirlər Xəzinəsi, №2249-2250). Bu sözlərlə Nizami demək istəyir ki, yeni, dərin düşündürən ideyalara bənzər ifadə tapa bilmir və onların sözlə ifadəsinin tez-tez aydın olmamasına bir işarədir. Öz yaradıcılığının özünəməxsusluğu barədə Nizami, həmçinin, «Yeddi gözəl» əsərində söhbət açır: «Başqası tərəfindən deyiləni, mən özümə götürməyəm. Digərlərinin fikirlərinə sahib olmaq çox pis əməldir, pisə isə mən adət etməyəm. Nə qədər bacarıram, mən yaz küləyi kimi, köhnəyə yamaq vurmaram... Deyiləni söyləmək mənim adətim deyil» (Sirlər Xəzinəsi, 36-37). «İskəndərnamə» əsərində Nizami şairlərə belə bir nəsihət verir ki, öz yaradıcılıqlarında dərin orijinallığı, əvvəl yaranmışlarla birləşdirsinlər: «Əvvəlki müdriklərin söylədiklərini sən demə, çünki bir mirvaridə iki dəşik açmaq mümkün deyil. Amma, hər halda öz hekayənə ehtiyac üzündən təkrarlamalı olanları daxil et. Belə ki, sən bu işdə ilk sürücüsən, gedilmiş yolla irəliləmə. Bakirəni sınağa gətirən varsa, əbəs yerə adını dulla ləkələmə» (İskəndərnamə, 61).

Nizami öz yaradıcılıq prosesi barəsində deyir ki, yazmaq istədiyi və hər tərəfdə dərk edilə bilən materialı dərinləndirən öyrənməklə yanaşı, öz qoşduğu şeirin bədii işlənməsi üzərində də çox çalışıb. «Dodağımdan çıxan hər bir mirvari üçün, mən dəfələrlə o yan bu yana qaçırım. Öz aqlımı yüz alovda alovlandıraram (Xosrov və Şirin, 635, 54-74). «Mirvari əldə etmək asan deyil» (İskəndərnamə, 61).

Nizami öz poetik istedadlarının gücü haqqında «İskəndərnamə»də deyir. «Mən hər dodaqdan şəkər (gülüş) çıxarmağı bacarıram, mən hər gözdən qızılgül suyu (göz yaşı) axıda bilirəm. Mən oxucunu çay qədər göz yaşı axıtmağa məcbur edə bilərəm, sonra isə günəş kimi güldürərəm (İskəndərnamə, 56).

Nizami istəyir ki, onun poeziyası oxuculara sevinc bəxş etsin, donan ürəkləri canlandırсын, qəmlilərin halına yansın, «ağrıyan sinəni tumarlasın» (İskəndərnamə, 64).

Beləliklə, Nizami bədii əsərlərdən sadalanan keyfiyyətləri tələb edir:

1) ideyalılıq; 2) həqiqətin doğru əksi; 3) müəllifin səmimiyyəti; 4) hadisəni – mövzunu dərinləndirən mənimsəmə; 5) yaradıcılıq orijinallığı; 6) forma ustalığı və 7) təsirlilik (ağıllara və ürəklərə sahib olmaq qüvvəsinə malik olma).

QAYNAQLAR:

1. Nizami Gəncəvi. (1941) *Xosrov və Şirin* [Mətn]. Nəsrə çevirəni Ə.Sadiqov; red. M.Arif.- Bakı: Azərnəşr
2. Nizami Gəncəvi. (1941) *İskəndərnamə* [Mətn]: I hissə: Şərəfnamə. Tərc. A.Şaiq; red. M.S.Ordubadi, S.Rüstəm; müqəd. prof. E.Bertels. Bakı: Azərnəşr.
3. Nizami Gəncəvi. (1941) *İskəndərnamə* [Mətn]: II hissə: İqbalnamə. Tərc. M.Rzaquluzadə; red.: O.Sarıvəlli, S.Mirqasimov. Bakı: Azərnəşr.
4. Nizami Gəncəvi. (1942) *Leyli və Məcnun* [Mətn]. Tərc. S.Vurğun; red.: M.İbrahimov, M.Sultan. Bakı: Azərnəşr.
5. Nizami Gəncəvi. (1947) *Sirlər xəzinəsi* [Mətn]. Tərc. S.Rüstəm; red. M.Rahim. Bakı: Azərnəşr.
6. Nizami Gəncəvi. (1942) *Yeddi gözəl* [Mətn]. Tərc. M.Rahim; müqəd. M.Arif; red.: A.Əfəndiyev, M.Rzaquliyev. Bakı: Azərnəşr.

Aleksandr MAKOVELSKI

Nizami's thoughts about the power of the word and artistic creation

Summary

Nizami's thoughts the jewel of medieval Azerbaijani literature, have always attracted the attention of Russian scientists – Orientalists. It is for this reason that the academician A.O.Makovelsky, to express his thoughts on the power of the word and artistic creation, refers to the poems of Nizami included in «Khamse» («Quintuple»). The author tries to show how valuable source is Nizami's work, reflecting love and humanism. Thus, to prove that the heritage of Nizami as a monument of national culture should always be the object of research for scientists – Orientalists.

Александр МАКОВЕЛЬСКИЙ

Мысли Низами о силе слова и о художественном творчестве

Резюме

Мысли Низами, являющиеся жемчужиной азербайджанской литературы средневековья, всегда привлекали к себе внимание русских ученых – востоковедов. Именно по этой причине академик А.О.Маковельский для выражения своих мыслей о силе слова и художественного творчества, обращается к поэмам Низами, включенным в «Хамсе» («Пятерицу»). Автор пытается показать, насколько ценным источником является творчество Низами, отражающее любовь и гуманизм. И таким образом доказать, что наследие Низами как национальный памятник культуры всегда должен являться объектом исследования ученых – востоковедов.